

שני זרמיה של החרדיות המודרנית: סקירת המחקר, קטגוריזציה ומשמעויות לעתיד |

תהילה גאדו

בעקבות תהליכי שינוי שחלו לאורך השנים בקהילה החרדית בישראל, התהווה בה זרם של חרדיות מודרנית השונה מהחרדיות הקלאסית. במאמר זה יוצג פיצול של החרדיות המודרנית לשני זרמים, כפי שתוארו בארבעה כתבים של הוגים-חוקרים: זרם אחד מבקש לקיים אורח חיים מודרני פרקטי במטרה לשפר את רמת החיים, והזרם השני הוא אידאולוגי, ועושה שימוש בכלים מודרניים למטרות אינטלקטואליות ודתיות. במאמר תבוצע אינטגרציה בין ארבע חלוקות קטגוריאליות דומות המשלימות זו את זו, ויחודד השוני בין שני זרמיה של החרדיות המודרנית.

בבחינת המשמעויות לעתיד של שני הזרמים, נטען כי בשניהם פועלים אקטיביסטים ומתפתחת מנהיגות אזרחית מחויבת לקהילה. אך דווקא הקבוצה השנייה, האידאולוגית, אשר מעזה להביע ביקורת על התנהלות הקהילה החרדית, היא זו שבפועל מובילה שינויים מהותיים בקהילה, ומנהיגים הצומחים ממנה פועלים לשינויי עומק בה. למרות ההתנגדות שסופגת קבוצה זו מצד הזרם החרדי הקלאסי, ישנה סבירות שהיא והצעותיה תתקבלנה נוכח העקרונות האורתודוקסיים-חרדיים שלה. לפיכך, על מנת להטמיע שינויים בקהילה החרדית, יש להעצים את כוחה של הקבוצה הזו. אם כן, למאמר זה ישנן השלכות הן להבנת דרכי הפעולה עם הקהילה החרדית והאופן שבו ניתן לפעול בתוכה, והן להמלצות מדיניות לעבודה משותפת עם קבוצת החרדיות המודרנית האידאולוגית, שתסייע לקדם שינויים בקהילה החרדית באופן ההולם את צרכיה ואת קצב הפעולה שלה.

מילות מפתח: חרדיות מודרנית, קטגוריזציה.

מבוא

התהוותה של הקהילה החרדית היא תוצר של המודרנה והמפגש עימה. הקהילה התפתחה על רקע עימות גובר והולך עם תהליכי המודרניזציה והחילון, שראשיתם במערב אירופה ובמרכז במאה השמונה-עשרה, אשר הובילו לערעור הוויית החיים היהודית המסורתית ולהתפוררות קהילות יהודיות. במענה לכך התבצר נגדם זרם אורתודוקסי, אשר לימים כונה "חרדי"¹. כקהילה שעצם הווייתה היא התנגדות למודרנה, נמצאת הקהילה החרדית בקונפליקט מתמיד עימה.² ואכן, מאז היווסדה באירופה ועד ימינו בישראל, מתנהלת הקהילה החרדית כ"תרבות מובלעת"³ המבדילה את עצמה מסביבתה המודרנית, החילונית והישראלית. טכניקות ההיבדלות השתכללו והותאמו עם השנים להתמודדויות הרלוונטיות לתקופה.

¹ מנחם פרידמן, **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים** (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 1991).
² אליעזר היין, "זו רק מנטליות: תהליכי סגרגציה, הדרה ואפליה על בסיס אתני בחברה החרדית" (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2022).

³ עמנואל סיון, "תרבות המובלעת", **אלפיים** 4 (1991): 45-98.

עם זאת, בעשרים השנים האחרונות עוברת הקהילה החרדית תהליכי שינוי מואצים. אחד השינויים המהותיים המתרחשים, בעיקר בשולי הקהילה, הוא היסדקות חומות ההיבדלות וההסתגרות.⁴ ניכרת מגמה של חרדים היוצאים, במידה זו או אחרת, מבין "חומות הגטו" החרדי ומשתלבים בחיים המודרניים הישראליים באופנים שונים.⁵ עקב כך הולכים ומתרחבים שוליה של הקהילה, וחלות בהם חריגות מדפוסי ההתנהלות החרדית הקלאסיים. תופעות השוליים המתרחבות והחרדים המאמצים אורח חיים מודרני הוגדרו במחקרם החלוצי של זיכרמן וכהנר⁶ כ"חרדים מודרניים". הוויית החרדיות כמנוגדת למודרנה מציבה סימני שאלה לגבי עצם היתכנותה של "חרדיות מודרנית", הנתפסת כפרדוקס.⁷ שאלה זו תעמוד בבסיסו של מאמר זה.

כמה מחוקרי הקהילה החרדית עמדו על הצורך לאפיין את החרדיות המודרנית כבר בראשית התהוותה. לאחר שזיכרמן וכהנר⁸ הניחו את היסודות לכך, שניהם המשיכו לפתח תחום מחקר זה, ואליהם הצטרפו חוקרים נוספים שהקדישו תשומת לב לתופעה.⁹ אך למרות פיתוח שדה המחקר בעשור האחרון, רוב העיסוק המחקרי בחרדיות המודרנית נעשה לרוב מתוך ראייתה כמקשה אחת. עם זאת, בשנים האחרונות ניתנה מעט תשומת לב לשוני פנימי בתוך הקבוצה הזו. בספרה האחרון דנה כהנר,¹⁰ כמו גם חוקרים והוגים אחרים שאת חלקם היא מציינת, בשוני פנימי זה, בניסיון לפצח אותו.

כהנר¹¹ תיארה בספרה ציר המסמל מנעד של קרבה למודרנה בין מי שהיא מכנה "חרדים מודרניים" לבין "חרדים עם נגיעות מודרניות". היא דנה בטיבו של ציר זה לעומת האפשרות לחלוקת הקהילה החרדית לשתי קבוצות – שמרנים ומודרניים, או לארבע – אולטרה-שמרנים, שמרנים, בעלי נגיעות מודרניות ומודרניים. אחרים אפיינו שתיים או שלוש קבוצות חרדיות מודרניות לצד החרדיות הקלאסית.¹² במאמר זה אבקש להציג את החרדיות המודרנית כמתחלקת לשני זרמים מרכזיים השונים מהותית זה מזה, ולדון בזרמים אלה. יש לציין כי רוב המחקר שנערך עד כה על אודות החרדיות המודרנית

⁴ בנימין בראון, **חברה בתמורה: מבנים ותהליכים ביהדות החרדית** (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2021).

⁵ בראון, שם; חיים זיכרמן ולי כהנר, **חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל** (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2012).

⁶ זיכרמן וכהנר, שם.

⁷ מלאכי קרנצ'לר, "פרדוקס החרדיות והמודרניות בשיח המחקרי על הקהילה החרדית", **קריאות ישראליות** 1 (2022): 132-158.

⁸ שם.

⁹ בראון, **חברה בתמורה**; ראובן גל, **מה קורה בבית החרדי פנימה?** (חיפה: מוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות לאומית, הטכניון, 2018); חיים דיון, "מעבר לעקרון הבינוניות": אודות החרדיות המתחדשת ואתגריה הערכיים-חברתיים, **כתב עת לחקר החברה החרדית** 5 (2017): 1-34; קרנצ'לר, "פרדוקס החרדיות והמודרניות"; Yoel Finkelman, "The Ambivalent", *Israel Studies* 19, no. 2 (2014): 264-293; ועוד.

¹⁰ לי כהנר, **החברה החרדית על הציר שבין שמרנות למודרניות** (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2020).

¹¹ שם, 278-285.

¹² לפירוט: כהנר, **החברה החרדית על הציר**, 279-284; וכפי שיפורט בסוף הפרק "זרמיה של החרדיות המודרנית: ארבע חלוקות קטגוריאליות".

עסק באופי הפרקטי של השתלבותה בחברה הישראלית, ומיעוט עסק בה ממבט-על. מאמר זה יוסיף לחקר התחום דיון עקרוני יותר על מהותה של הקבוצה, גבולותיה והחלוקה התוך-קבוצתית שלה. בבסיס הדיון תעמודנה ארבע חלוקות קטגוריאליות של הוגים שביקשו ליצור מצע תיאורי להבנת תהליכים שונים המתרחשים בקהילה החרדית, ולפיכך אפיינו חלוקה פנימית של שני זרמים בחרדיות המודרנית: מלאך וכהנר, בראון, איתן ואברהם. לאחר שאציג את ארבע החלוקות, אשווה ביניהן ואציע סינתזה שלהן כמשלימות זו את זו, תוך התייחסות לכתיבה נוספת שהציעה חלוקות אחרות. דרך האינטגרציה בין החלוקות השונות אדון באופיין ובמהותן של הקבוצות הללו.

אציין כי השימוש בחלוקה זו לשני זרמים מובחנים, העומדת בבסיסו של מאמר זה, אינו נפוץ בחקר החברה החרדית. במקורן, החלוקות האמורות הוצגו בנישות ולא הובלטו במחקר. במאמר זה אבקש להעלותן על פני השטח, לחדד את השוני בין שני זרמיה של החרדיות המודרנית במבנה-על, ולהציע לעשות בהן שימוש ככלי להעמקת ההבנה של תהליכי שינוי המתרחשים בקהילה החרדית, ובחרדיות המודרנית בפרט. במבט צופה פני עתיד אדרש לשאלת המשמעות העתידית של השתייכות לכל אחד מהזרמים של החרדיות המודרנית, ולשאלה מהי משמעות קיומן של כל אחת מן הקבוצות הללו עבור החברה הישראלית. היכרות מעמיקה עם החרדיות המודרנית ההולכת ומתרחבת, ועמידה על טיבם של שני זרמיה – בדגש על הזרם האידיאולוגי, תוכל לתרום גם להשלכות למדיניות. היכרות זו תחדד את ההבנה של דרכי הפעולה האפקטיביות עם הקהילה החרדית, וכיצד ניתן לקדם בה שינויים. יתרונות אלה מצטרפים לתרומתו של המאמר, שהינו סוציולוגי באופיו, באפיון תופעה חברתית זו וחידודה, והוא תורם לתחום הידע של חקר הקהילה החרדית בישראל.

לסיום המבוא אציג שתי הסתייגויות. ראשית, המאמר דן אמנם במיון קטגוריאלי, אך החלוקה שעומדת בבסיסו אינה מבוססת על בחינה אמפירית-כמותית, אלא על אינטגרציה בין ארבע חלוקות קטגוריאליות, ששלוש מהן אינן מבוססות על מידע אמפירי. בכך מהווה מאמר זה קריאה לבחינה אמפירית כמותית של החלוקה הקטגורית המוצגת בו. הסתייגות שנייה נוגעת לעמידותה של החלוקה הקטגוריאלית. הקהילה החרדית מצויה כיום בתהליכי שינוי מהירים, והחלוקות הקטגוריאליות המוצעות מציינות את גבולותיה. גבולות נוטים מטבעם להשתנות בתקופות מעבר, וכך גם ההבדלים בין הקבוצות אשר מטבעם הם נזילים בתקופות כאלה. לפיכך, התופעה המתוארת כאן מתארת מציאות קיימת בנקודת הזמן הנוכחית, וייתכן כי בעוד מספר שנים היא תהפוך לבלתי רלוונטית.

השתנות הקהילה החרדית והתהוותה של חרדיות מודרנית

פרידמן¹³ מציג את היבדלות הקהילה החרדית מהסביבה המודרנית ומהסביבה הישראלית והתנגדותה להן כחלק מעקרונות החרדיות, וטוען כי לאורך השנים הקהילה שכללה את עקרונותיה והיבדלותה.¹⁴ בראון טען בספרו **חברה בתמורה**¹⁵ כי החברה החרדית היא תנועת תחייה דתית-רוחנית העוברת תהליך של השגרה ונרמול. תנועות תחייה דתיות אינן שומרות על בערתן הגדולה לאורך ימים, ובדרך כלל אפשר לזהות בהתפתחותן חמישה שלבים: צמיחה, גיבוש מתוך מאבק, פריחה וניצחון, השגרה (רוטיניזציה) ונרמול, וגעגועים ורומנטיזציה אף מצד יריביה לשעבר. לטענתו של בראון, החרדיות הישראלית עברה את שלושת השלבים הראשונים בתנופה רבתי, וכמו תנועות תחייה דתיות אחרות, בדור השלישי לקיומה הגיע שלב ההשגרה. זהו שלב קשה ומשברי, ובו מתחלף להט הבניין והיצירה בצורך השגרתי לשמור על הקיים, לתחזקו ולסתום את פרצותיו ההולכות ומתרבות.

ואכן, בעשרים השנים האחרונות עוברת הקהילה החרדית תהליכים של שינוי. אחד השינויים המהותיים המתרחשים, בעיקר בשולי הקהילה, הוא היסדקות חומות והיבדלות וההסתגרות. בשנים אלה חלה מגמה של חרדים היוצאים, במידה זו או אחרת, מבין "חומות הגטו" החרדי, ומשתלבים בחיים המודרניים ובחברה הישראלית באופנים שונים.¹⁶ מדובר בשוליים ההולכים ומתרחבים עם הזמן,¹⁷ כך שגבולותיהם אינם בהירים, ובתוכם מתקיימות חריגות מדפוס ההתנהלות החרדית הקלאסית.¹⁸ תופעת השוליים המתרחבים והחרדים המאמצים אורח חיים מודרני הוגדרו במחקר כ"חרדיות מודרנית".¹⁹

החרדיות המודרנית וזרמים בתוכה

כמה וכמה מחוקרי החברה החרדית בישראל נדרשו לצורך לאפיין את הקבוצה הייחודית של החרדיות המודרנית, זו שפרצה במידה זו או אחרת את גבולותיה הקשיחים של הקהילה החרדית. ואכן, קבוצת שוליים זו זכתה לדין מחקרי, ואף ניתנו לה מספר שמות. זיכרמן וכהנר,²⁰ הראשונים לעסוק בקבוצה מובחנת זו, כינו אותה "חרדיות מודרנית". אחרים כינו קבוצה זו "חרדיות ישראלית",²¹ "חרדיות

¹³ פרידמן, **החברה החרדית**.

¹⁴ בנימין בראון, **מדריך לחברה החרדית: אמונות וזרמים** (ירושלים ותל אביב: המכון הישראלי לדמוקרטיה ועם עובד, 2017).

¹⁵ בראון, **חברה בתמורה**, 401–402.

¹⁶ שם; זיכרמן וכהנר, **חרדיות מודרנית**.

¹⁷ מנחם פרידמן נותן הסבר כלכלי לתופעת השוליים המתרחבים. הוא טוען כי במיסודו של ה"גטו" החרדי בערים הגדולות ישנה סתירה פנימית: מחד גיסא הוא מהווה בסיס להתפתחותה של הקהילה החרדית במסגרת מוגנת ונבדלת; מאידך גיסא, הצלחתו של המודל מגבילה את יכולת הקיבולת שלו, ודוחפת החוצה את בני הדור הצעיר ומי שלא יכולים לעמוד בהוצאות הגבוהות הכרוכות בסוציאליזציה החרדית הייחודית. ראו: פרידמן, **החברה החרדית**, 133.

¹⁸ בראון, **חברה בתמורה**.

¹⁹ זיכרמן וכהנר, **חרדיות מודרנית**.

²⁰ שם.

²¹ איתן, **חרדיות ישראלית**; ועוד.

מתחדשת",²² "חרדיות חדשה"²³ או "חרדיות ליברלית",²⁴ ויש אף מי שהגדיר אותה כ"חרדיות אמביוולנטית".²⁵ לשם אחידות הדיון, אשתמש במסמך זה במטבע הלשון הראשון, חרדיות מודרנית או חרדים מודרניים.²⁶

במחקר הראשון שנערך על החרדיות המודרנית, זיכרמן וכהנר²⁷ ציינו מספר תחומים שבהם חלים שינויים בקבוצה זו: בחירת מוסדות החינוך לילדים, השתתפות בשירות צבאי, השכלה אקדמית, תעסוקה איכותית מחוץ לגבולות הקהילה, מחויבות קלושה לקוד הלבוש החרדי, מגורים גם ביישובים מעורבים וצריכת תרבות פנאי מערבית. מחקרים מאוחרים יותר הצביעו על מגמות השתנות בתחומים נוספים, כמו צריכת אינטרנט מוגברת, וכן בתפיסות האידאולוגיות.²⁸

עצם הניסיונות להמשיג קטגורית את קבוצת החרדים המנהלים את חייהם גם מעבר לגבולות הקהילה, כמו גם קיומן של המשגות שונות אשר מבליטות היבטים שונים בקבוצה הזו, אך שאף אחת מהן אינה ממחישה לגמרי את התוכן שעליה היא חלה – מגלים את התהייה של חוקרי הקהילה החרדית כשהם מבקשים להבין לעומק את מהותה של קבוצה זו, ואת הערכים המנחים אותה. היטיב לנסח את התהייה הזו קרנצלר, שסקר בשיטתיות את המחקר על הקהילה החרדית, והציג את המבט המחקרי הרווח לפיו השילוב בין החרדיות והמודרניות הוא פרדוקס.²⁹ תפיסת הפרדוקס, לטענתו, נובעת מאימוץ תזת החילון, הרואה במודרנה תהליך של השתחררות מן הדת, ואת החברה החרדית כמנוגדת למודרניות – ועל כן, ממשקים ביניהן נתפסים כפרדוקסליים. ואכן, חוקרי החברה החרדית זיהו שוני של קבוצת החרדים המודרניים מהחרדיות הקלאסית, ואפיינו אותה כאמור. בעבודותיהם הם ביקשו להבין ולפצח את השוני הזה גם ברמה המהותית, ולא רק ברמה הפרקטית.

²² דיון, "מעבר לעקרון הבינוניות".

²³ ואיר שלג טבע בספרו משנת 2000 את המושג "דתיים חדשים", ואת הפרק השישי בספר הוא מקדיש לתיאור דמותם של "החרדים החדשים". ראו: ואיר שלג, **הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל** (ירושלים: כתר, 2000). הביטוי "חרדיות חדשה" חוזר על עצמו בספרות, למשל: גל, **מה קורה בבית החרדי**; איתמר בן-עמי, "מבט מחודש על החרדים החדשים", **הזמן הזה** (2020), <https://hazmanhazeh.org.il/benami>; אהרן רוז, "משבר הזהות של החרדים החדשים", **השילוח** 3 (2017); ועוד.

²⁴ מאיר הירשמן, "הנקודה העיוורת של החרדים הליברלים", **צריך עיון** (חשוון תשפ"ג), <https://iyun.org.il/sedersheni/the-blind-spot-of-liberal-haredim>

²⁵ Finkelman, "The Ambivalent Haredi Jew". ברשימה זו ניתן להכליל גם את המונח "חרדיות מתונה" או "חרדיות רכה", כפי שאפיין אותה ליאון. עם זאת, את המונח מייחס ליאון דווקא לקבוצה האתנית הספרדית, ולא דווקא לתנועת החרדיות המודרנית: ניסים ליאון, **חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית** (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2009).

²⁶ המונח "חרדיות מודרנית" שבו אעשה שימוש במאמר זה מגיע מהמשגתם הראשונה של זיכרמן וכהנר (זיכרמן וכהנר, **חרדיות מודרנית**). עם זאת, לטעמי מונח זה לא מצליח לבטא אל נכון את מהותה של הקבוצה המדוברת. אעשה בו שימוש מפאת שכוחותו בשיח המחקרי, אך ייתכן כי מן הראוי להציע מינוח חילופי.

²⁷ שם.

²⁸ בראון, **מדריך לחברה החרדית**, 104–107; בראון, **חברה בתמורה**, 265; איתן, **חרדיות ישראלית**, 278–303.

²⁹ קרנצלר, "פרדוקס החרדיות והמודרניות".

כפי שציינתי במבוא, רוב העיסוק המחקרי בחרדיות המודרנית נעשה מתוך התייחסות אליה כמקשה אחת. עם זאת, ישנם חוקרים ששמו ליבם לשוני פנימי בתוך הקבוצה הזו, ואותו הם מבקשים להבין. לא רק חוקרים חיצוניים, אלא גם אנשי הגות חרדים שמים לב לאי-אחידותה של הקבוצה הזו, ומתייחסים לקבוצה זו כחידה שיש לפצחה.³⁰ להלן אציג את החלוקה פנימית של החרדיות המודרנית לשני זרמים, שתוארה בארבע וריאציות. ככלל, זרם אחד הוא של המקיימים אורח חיים מודרני מתוך רצון לשפר את רמת החיים, והזרם השני הוא אידאולוגי, העושה שימוש בכלים מודרניים למטרות אינטלקטואליות ודתיות. ארבע החלוקות הקטגוריאליות דומות זו לזו ומשלימות זו את זו, והן תעמודנה במוקד הדיון להלן. חלוקה אחת היא זו של מלאך וכהנר,³¹ והיא חלוקה בסיסית וראשונית. החלוקה השנייה היא זו של בראון, שהוצגה בספרו **מדריך לחברה החרדית**³² ושוב בתמציתיות בספרו **חברה בתמורה**.³³ החלוקה השלישית לשני זרמיה של החרדיות המודרנית היא זו של איתן, שהציג חלוקה בעלת מאפיינים דומים לזו של בראון בפרק השישי בספרו **חרדיות ישראלית**.³⁴ והחלוקה הרביעית הוצגה אצל אברהם במאמרו "הזהות השלישית",³⁵ שאמנם לא עסק בחרדיות במישורן, אך השתמש בה כדוגמה לביסוס וליישום של התזה שלו. כל אחת מארבע החלוקות מדגישה פרמטרים אחרים. כדי לשמור על שלמותן אציג כל אחת מהן במפורט, למרות החפיפות שביניהן.

זרמיה של החרדיות המודרנית: ארבע חלוקות קטגוריאליות

החלוקה של מלאך וכהנר

החלוקה הראשונה של החרדיות המודרנית לשני זרמים הוצגה אצל מלאך וכהנר.³⁶ קבוצה אחת, הכוללת שיעור ניכר מכלל החרדים בישראל, מכונה על ידם כ"בעלת נגיעות מודרניות", וקבוצה שנייה מכונה

³⁰ בהקשר זה אזכיר שני הוגים מבני הקהילה החרדית שזיהו, לצד הוגים וכותבים נוספים, את בעיית ההכללה של החרדיות המודרנית נוכח ההתפצלות בתוכה. האחד הוא איש החינוך הרב דוד בלוך, הכותב בלוג בשם "נטפי שפיות" ובו הוא מפרסם מדעויות והגיגיו לגבי הקהילה החרדית והתנהלותה, שאותה הוא מבקר מתוך דאגה ואהדה. בגיליון מס' 139, תחת הכותרת "על חרדים מודרנים, חרדים חדשים, וכל שום וחניכה דאית להו" הוא מציג מכלול של זהויות והתנהגויות הנכללות תחת הגדרת ה"חרדיות המודרנית", ומתאר בליל של זהויות ופרקטיקות המצביע על הקושי להציגם כקבוצה אחת הומוגנית. ראו: דוד בלוך, **נטפי שפיות** 139 (2019), 2-3. השני הוא הירשמן, שמתאר את הבעייתיות שבהכללת החרדים המודרניים בקטגוריה אחת. הוא מציג בצורה מאורגנת יותר מבלוך את הזהויות השונות של החרדיות המודרנית. ראו: הירשמן, "הנקודה העיוורת של החרדים הליברלים", ה"ש 50. המאמר של הירשמן פורסם במגזין המקוון לחשיבה והגות חרדית, שגדוש בהצגת אתגריהם והגותם של החרדים המודרניים. במאמרים נוספים במגזין זה עולה, לעיתים אף באופן לא מודע, הבעייתיות שבקטלוג החרדיות המודרנית כמקשה אחת.

³¹ גלעד מלאך ולי כהנר, "נגיעות מודרניות או חרדיות מודרנית? אומדן מספרי לתהליכי המודרניזציה בחברה החרדית", **תרבות דמוקרטית** 17 (2017): 19-52.

³² בראון, **מדריך לחברה החרדית**, 104-107.

³³ בראון, **חברה בתמורה**, 265.

³⁴ איתן, **חרדיות ישראלית**, פרק שישי, 278-303.

³⁵ מיכאל אברהם, "הזהות השלישית: מניפסט רעיוני-פוליטי (אבל בהחלט לא מפלגתי) על זהות ואידאולוגיה" (טור 500), **שו"ת ומאמרים** (2022), <https://mikyab.net/posts/77547>.

³⁶ מלאך וכהנר, "נגיעות מודרניות", 50-51.

"מצומצמת". הקבוצה בעלת הנגיעות המודרניות מתאפיינת במשיכה פרקטית לאורח החיים המודרני, והיא מאמצת אותו כך שאורח חייה אינו תואם לאורח החיים החרדי המקובל. עם זאת, המודרניות של קבוצה זו אינה כוללת, כי על אף אימוץ פרקטיקות החיים המודרניות אין היא מאמצת ערכים מודרניים אידאולוגיים, כמו בענייני אוטונומיה ושוויון. לכן, עמדתה של קבוצה זו אינה לעומתית לחרדיות הקלאסית, ויש ביניהן זיקה במאפיינים האידאולוגיים. אף שחברי הקבוצה אינם "בני תורה", הם מכירים בעליונותם הדתית והרוחנית של לומדי התורה, ואף יתמכו בילדיהם כך שיוכלו להיות כאלה. כמו כן, הגברים מקפידים על קביעת עיתים לתורה, ומתכנסים בבתי כנסת חרדיים.

לעומתם, הקבוצה ה"מצומצמת" מפנימה עמוקות ערכים, נורמות ואורחות חיים מודרניים וישראליים, ומחזיקה באופן מובהק בתפיסות עולם מודרניות. בכך היא מרוחקת מערכי הליבה של החרדיות הקלאסית, ואף מביעה ביקורת על ההנהגה החרדית. אך למרות הפער האידאולוגי, גם בני קבוצה זו בוחרים להישאר חלק מהקהילה החרדית, מגדירים את עצמם חרדים, ומקיימים קשר רציף עם הקהילה החרדית ומוסדותיה. עם זאת הם ממוסדים פחות מבחינה קהילתית, חינוכית ופוליטית מאשר בני הקבוצה הראשונה.

לחלוקה זו של מלאך וכהנר יש בסיס אמפירי, אך מדובר בחלוקה ראשונית ועקרונית בלבד. לעומתה, החלוקות הבאות שאציג אמנם לא מבוססות על מחקר אמפירי, אך הן מפורטות יותר ומציגות פרמטרים נוספים להשוואה בין שתי הקבוצות של החרדיות המודרנית.

החלוקה של בראון

בראון³⁷ מציג ומאפיין שתי קבוצות טיפוסים חרדים מודרניים: קבוצת "הקרייריסטים" או ה"נהנתנים", וקבוצת ה"אינטלקטואלים". הקרייריסטים מבקשים לעשות לנפשם, ופתיחותם למרחב החוץ-חרדי נעשית בעיקר למען העלאת רמת החיים שלהם ופיתוח חיי נוחות. הם שואפים להרוויח יותר כסף ולהשיג סיפוקים שלא מתאפשרים בגבולות הקהילה החרדית. ואכן, רמת חייהם היא כשל מעמד הביניים הישראלי, גבוהה מזו של החרדי הממוצע. הם מקפידים על לבושם, מבלי ומטיילים, וצורכים טכנולוגיות מודרניות יותר מהמקובל בחברה החרדית. הם נחשפים לכלי התקשורת החילוניים ואף לספרות פופולרית חילונית, וצורכים תרבות פנאי מערבית. כמו כן הם שואפים להיות מועסקים במשרות נחשקות, ולכן יפנו לרכישת השכלה גבוהה באוניברסיטה או במכללה חרדית לשם השגת תעודה וקידום תעסוקתי וכלכלי. עם זאת, פנייתם להשכלה גבוהה לא נעשית בהכרח מתוך התפעלות מתרבות הרוח הכללית. יהיו ביניהם גם אקטיביסטים, אך גם מטרתם הכללית היא שיפור תנאי החיים. בהשקפתם הם ממשיכים להאמין באידאולוגיות החרדיות ולהלל אותן, כמו אידאל לימוד התורה, ולכן יחוו נוחות מול לומדי התורה.

³⁷ בראון, **מדריך לחברה החרדית**, 104–107; בראון, **חברה בתמורה**, 265.

בדומה למלאך וכהנר, גם להערכתו של בראון רוב החרדים המודרניים שייכים לקבוצה הזו. זוהי הקבוצה שאותה אפיינו זיכרמן וכהנר כ"מעמד ביניים חרדי".³⁸

הקבוצה השנייה שאפיין בראון היא קבוצת האינטלקטואלים. הללו נפתחים לעולם הרחב במטרה לפרוץ אל מרחבים אינטלקטואליים, להיחשף למדע, ליצירות רוח וגם לדרכי לימוד חדשות של מקורות היהדות, נוסף על הדרכים הרווחות בישיבות החרדיות. הם מבקשים להעשיר את הידע שלהם ואת היכרותם עם העולם, מתוך רצון להשכיל ולהרחיב אופקים שמנחה אותם. אורח החיים של חרדים אלו יהיה דומה לאורח החיים החרדי הקלאסי מבחינת רמת החיים, מקומות הבילוי ואופיו, וגם הנראות החיצונית שלהם תואמת לרוב את קוד הלבוש החרדי הקלאסי. הם מבקשים להיחשף להשכלה רחבה, גם אם לא בהכרח אקדמית, מתוך התלהבות והזדהות עם החוכמה שנפרשת בפניהם. ההשכלה עבורם היא כערך בפני עצמו, ולא כאינסטרומנט.³⁹ לטענת בראון, מספרית זוהי קבוצה קטנה בתוך החרדיות המודרנית. לכלל החרדים המודרניים אין ייצוג פוליטי, והניסיון לגבש ייצוג כזה⁴⁰ ייצג בעיקר את קבוצת הקרייריסטים. עוד טוען בראון כי אין נקודות מפגש חברתיות רבות בין שתי הקבוצות הללו. עם זאת, ימצא ביניהן ממשק במוסדות החינוך לילדים.

בראון מבחין בין הקבוצות בעיקר בהתנהלות מתוך גישה של "לכתחילה" לעומת גישה "בדיעבד".⁴¹ החרדי המודרני הקרייריסט מאמין כי הדרך שבחר בה היא דרך של בדיעבד: הוא סטה מהנורמה החרדית הקלאסית, שהיא הדרך הנכונה, בשל אילוץ או חולשה, והדרך שבחר בה אינה אידאל בעיניו. לעומתו, החרדי המודרני-אינטלקטואלי תופס את דרכו כלכתחילה, דרך שנבחרה בעיניים פקוחות מסיבות ערכיות.⁴²

³⁸ זיכרמן וכהנר, **חרדיות מודרנית**.

³⁹ גם איתמר בן-עמי מבדיל בין חרדים הלומדים מקצועות פרקטיים וטכניים, שאותם הוא מכליל בקבוצת החרדים החדשים המשתלבים בשוק העבודה, לבין חרדים העוסקים במקצועות עיוניים ובתרבות אינטלקטואלית. אופי זה של השכלה הוא מייחס לקבוצה אקסקלוסיבית המסמנת תהליך התגבשות של אינטליגנציה חרדית חדשה, הפונה לאפיקים של הרחבת ההשכלה העיונית. הוא מתאר את הפנייה הזו לחיים אינטלקטואליים כמהלך רדיקלי החותר להעמיד את התורה כעליונה מול חוכמת אומות העולם. מגמה אידאולוגית זו חורגת מהחרדיות הקלאסית, ומכוננת תת-זרם חרדי בפני עצמו (חלוקתו את החרדיות המודרנית לקבוצות טובא בהמשך). ראו: בן-עמי, "מבט מחודש".

⁴⁰ כגון בתנועת טוב, בראון, **מדריך לחברה החרדית**, 106-107.

⁴¹ שם, 106. ניתן לומר כי הציר לכתחילה-בדיעבד מקביל לדיכוטומיה בין פרקטיקה מול אידאולוגיה.

⁴² ההבחנה בין פרקטיקות שחותרות תחת עקרונות החרדיות שנעשות מלכתחילה לעומת בדיעבד זוהתה גם בעבודתם של גונן, כהן והיון, שעסקה בישיבות תיכוניות חרדיות – אמנם לא בחלוקה לשני זרמי החרדיות המודרנית, אך נראה כי הבחנתם הומזת לחלוקה שבה אנו עוסקים. ראו: עמירם גונן, בצלאל כהן ואליעזר היון, **פוטנציאל הביקוש ללימודים בישיבות תיכוניות חרדיות** (ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות, 2018).

החלוקה של איתן

השלישי לאפיין את שני זרמיה של החרדיות המודרנית הוא איתן, שהציג חלוקה בעלת מאפיינים דומים לאלה של בראון בפרק השישי של ספרו **חרדיות ישראלית**.⁴³ נראה כי בראון ואיתן מפצחים בצורה דומה את התופעה, אך שעה שבראון תיאר בעיקר את החלוקה הסוציולוגית בין הקבוצות ואורחות חייהן, איתן הדגיש בעיקר את ההיבט הדתי והאידיאולוגי, שבראון הזכירם בתמצות. הקבוצה הראשונה שהגדיר איתן, "חרדיות גמישה", כוללת את מי שרואים אמנם בחרדיות הקלאסית את דרך החיים הדתית הראויה, אך בפועל מיישמים פרקטיקות גמישות יותר מאלה הנהוגות בחרדיות הקלאסית, עקב רצונם בחיי נוחות. משום כך, ההתגמשות שלהם היא פרקטית ולא אידיאולוגית. הקבוצה השנייה, שאותה מכנה איתן "חרדיות מתחדשת", אינה מיישמת את כללי החרדיות הקלאסית, זאת מתוך מניעים אידיאולוגיים-דתיים.

החרדים המשתייכים לקבוצת החרדיות הגמישה מאמינים כי עקרונות החרדיות הקלאסית מבטאים את הדרך הדתית הנכונה, ואף את רצון האל. כך למשל, הם מכירים בעליונותם של לומדי התורה וסבורים כי הקהילה החרדית מסתגרת מפני המודרנה בצדק. עם זאת, מסיבותיהם – כמו כניעה לפיתוי העולם – הם עצמם לא פועלים לפי עקרונות אלו. הם חשים החמצה ואף אשמה על כך שאינם מתנהלים באופן מלא לפי עקרונות החרדיות הקלאסית, מרגישים נחיתות אל מול אלו המיישמים במלואן את האידיאולוגיה החרדית הקלאסית, וחיים בדיסוננס פנימי. התגמשותם נעשית מטעמי נוחות, ולא מדובר בתפנית אידיאולוגית.

מנגד, בני קבוצת החרדיות המתחדשת סבורים שהן ההתנהלות הפרקטית של החרדיות הקלאסית והן עקרונותיה האידיאולוגיים אינם בהכרח הדרך הדתית הנכונה. להבנתם, התנהלות זו אף נוגדת עקרונות דתיים מתוך המסורת היהודית. חרדים אלה מדגישים את הצורך בהתחדשות רעיונית-דתית של החברה החרדית, ועל כן, חריגתם מהחרדיות הקלאסית מתבססת על רקע אידיאולוגי ותפיסה דתית.⁴⁴ יש לציין כי איתן לא מתאר בהרחבה את אורחות חייהם של בני קבוצת החרדיות המתחדשת, בניגוד לקבוצת החרדיות הגמישה, אלא מתמקד בתיאור האידיאולוגיות המנחות אותה.

למעט ההיבט הדתי והאידיאולוגי, איתן מתאר את שתי הקבוצות בדומה לבראון. לאפיין החרדיות הגמישה הוא משתמש בפרמטרים שהציגו זיכרמן וכהנר⁴⁵ לחרדיות המודרנית: ראשית כול מצב כלכלי

⁴³ איתן, **חרדיות ישראלית**, פרק שישי, 278–303.

⁴⁴ בהקשר לפער האידיאולוגי בין החרדיות המתחדשת לבין החרדיות הקלאסית, אצטט כאן מדבריו של בן-עמי: "ההשקפה החרדית הקלאסית אינה עמדה פוזיטיבית דתית ביחס למציאות אלא המשגה של הלך רוח פסימי מבחינה אפיסטמולוגית, המגלה חשדנות רבתי כלפי ערכים אנושיים ונוטה לשלילתם [...] האינטליגנציה החרדית ההולכת ומתהווה, לעומת זאת, חורגת מהחרדיות הקלאסית בניסיונה להציג את ההשקפה החרדית **כמערכת ערכים פוזיטיבית**, המכילה סט של קביעות ביחס לערכים ותופעות בעולם (ובמובן זה מאבדת את החשד הספקני כלפיהם). המאמץ המשכילי כעת הוא אפוא לפתח חרדיות כאידיאולוגיה כוללת". ראו: בן-עמי, "מבט מחודש".

⁴⁵ זיכרמן וכהנר, **חרדיות מודרנית**.

גבוה יחסית לבני החרדיות הקלאסית, שמקושר לרכישת השכלה גבוהה או מקצועית ולהשתלבות במשרות בסטטוס גבוה בשוק התעסוקה המודרני. נוסף על כך, בני קבוצה זו מתאפיינים בהרגלי צריכה, תרבות פנאי ורמת חשיפה לאינטרנט (גם לא מסונן) ולמדיה החילונית בדומה לחברה הישראלית בכללותה. ניתן אף לראות את הגברים משרתים בצה"ל, אם כי לא בהכרח מתוך רצון לתרום למדינה ולחברה, אלא יותר ממניעים תועלתניים – ומשום כך הם נוטים לשרת בתפקידים עורפיים אשר מעניקים הכשרה מקצועית. פעמים רבות הם מתגייסים כבעלי משפחות, ולכן זכאים להקלות בתנאי השירות ולהטבות כספיות כגון שכר חודשי גבוה יותר מזה של מגויסים רווקים. לצד זאת הם משמרים קודי לבוש חרדיים, כמו כיפה שחורה לגברים ופאה נוכרית לנשים.

גם איתן, כמו מלאך וכהנר ובראון, טוען כי מבחינה מספרית החרדיות הגמישה היא תופעה רחבה יותר מאשר החרדיות המתחדשת. יתרה מכך, לטענתו יש המגדירים את החרדיות המתחדשת כ"התגנבות יחידים". עם זאת, הוא טוען כי שתי הקבוצות רואות את עצמן כמשתייכות לחברה החרדית הקלאסית.

החלוקה של אברהם

ההוגה הרביעי שנראה כי מציג חלוקה דומה לאלו שהוצגו קודם הוא הרב אברהם במאמרו "הזהות השלישית".⁴⁶ אף כי המאמר לא עוסק בחרדיות, הוא משתמש בה כמודל להבהרת המבנה התאורטי שהוא מציע לגבי זרמים מודרניים בציונית הדתית. הגדרותיו של אברהם עוסקות בזהות הדתית-אידיאולוגית ולא במאפייני אורחות החיים. הוא מציג חלוקה סוציולוגית של החברה הדתית לשתי קבוצות: הדתיות השמרנית-ציונית, והדתיות ה"לייטית".⁴⁷ נראה כי הוא מזהה בעיית קטלוג דומה לזו שזיהו חוקרי החרדיות המודרנית, שראו כי הקבוצה המודרנית אינה עשויה מקשה אחת. לטענתו של אברהם, החלוקה הדיכוטומית הקיימת אינה משקפת לחלוטין את תפיסותיהם הדתיות של המקוטלגים בקבוצות אלה, ועל כן הוא מציע לאפיין זהות שלישית בחברה הדתית: דתיות-מודרנית-ליברלית. הוא מבדיל קבוצה זו מהדתיות הלייטית, משום שבשנייה נכללים בין היתר גם מי שאמונתם או מחויבותם הדתית חלשה. לקבוצה הדתית-מודרנית-ליברלית ישנה לדידו מחויבות הלכתית מלאה כמו לקבוצה השמרנית, אך כלי העבודה שלה הם כלים מודרניים. כמו לחרדיות המודרנית, לקבוצה זו אין מנהיגות או משנה סדורה.

⁴⁶ אברהם, **הזהות השלישית**.

⁴⁷ אציין כי חוקרי הציונות הדתית מציגים מנעד רחב יותר של תתי-זרמים בציונות הדתית – החל מחרדים לאומיים (חרד"לים) שבעצמם מפוצלים למספר זרמים, ראו: יאיר שלג, **החרד"לים: היסטוריה, אידיאולוגיה, נוכחות** (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2020), וכלה בדתיים לשעבר (דתל"שים). כמו כן הם מציגים הבחנה אחרת בין שלוש קבוצות מרכזיות: חרד"לים, ציונות-דתית קלאסית ודתיות ליברלית, ולא כפי שמציג אברהם. ראו לדוגמה בספרים הבאים: שלג, **הדתיים החדשים**; עידו פכטר, **יהדות על הרצף** (ירושלים: כרמל, 2021); יאיר אטינגר, **פרומים: המחלוקות שמפצלות את הציונות הדתית** (מודיעין: דביר, 2019).

בעיני אברהם, היעדר המשגה קטגורית לקבוצה הדתית-מודרנית-ליברלית מהווה בעיה של קושי זהותי והשתייכותי. הקבוצה הזו מזוהה בטעות עם הדתיות הלייטית, אך היא אינה כזו. בהיעדר המשגה מתאימה, השקפה דתית-מודרנית נתפסת בטעות כ"לייטיות", כחולשה אמונית, כיצר ללכת אחר אופנות מערביות פופוליסטיות הנובע מחולשה דתית שיש להתגבר עליה, או כנאמנות קלושה להלכה ואף סתירתה. גם ברמת התפיסה העצמית של הפרט, כל עוד לא רווחת קטגוריית הדתיות-המודרנית, אנשים אלה תופסים את עצמם כשייכים לקבוצה הלייטית – והם ישתדלו, כלפי חוץ לכל הפחות, לאמץ נראות המאפיינת את הדתיות השמרנית. לפי אברהם, זוהי תודעה כוזבת הנובעת מהיעדר המשגה קטגורית נחוצה, ובגינה נאלצים אנשים מקבוצת הדתיות המודרנית לראות את עצמם שייכים בעל כורחם לאחת מהקבוצות הדתיות האחרות, על אף שהם אינם מזדהים איתה. בהמשך דבריו על בעיית היעדר המשגה, אברהם מתייחס לחרדיות המודרנית מהסוג השני מבלי לאפיין אותה במדויק, וקושר בינה לבין הדתיות המודרנית:

אם אני צודק בכך, חלק ניכר מהציבור החרדי וגם מהציבור הדתי הלא חרדי, נוטים בעומק ליבם לתפיסות מודרניות, לפחות אם הדבר היה מוצג בפניהם כזהות דתית לגיטימית (ולא מתווג כ'לייטיות'), אזי גיבוש פלח אידאולוגי, מפלגה, או חברה, שפועלת בדרך של דתיות-מודרנית [...] חלק ניכר מהציבור היה נכנס לפלח החדש הזה.⁴⁸

אם נקביל את הקטגוריות שמציג אברהם לחלוקה החרדית, נראה כי חלוקה זו דומה לחלוקה שזיהו קודמיו, ואת שתיהן ניתן להחיל על קבוצות חרדיות ולהשתמש בחלוקה זו כרלוונטית לסוציולוגיה החרדית. הקבוצה הדתית-שמרנית שמתאר אברהם מקבילה לחרדיות הקלאסית; הקבוצה ה"לייטית" מקבילה לחרדיות המודרנית מסוג "נגיעות מודרניות" שתיארו מלאך וכהנר, "הקרייריסטים-נהנתנים" שתיאר בראון ו"החרדיות הגמישה" שתיאר איתן; ואילו הזהות השלישית, הדתיות המודרנית, מקבילה לקבוצה שכינו מלאך וכהנר "מצומצמת", בראון כינה אותה "אינטלקטואלים" ואיתן קרא לה "חרדיות מתחדשת". התוספת של אברהם לחלוקה הקטגורית היא תפיסת הזהות של המשתייכים לקבוצות השונות, ותיאור הקושי שנוצר בהיעדר המשגה רלוונטית להבחנות פנים-קבוצתיות בקרב החרדים המודרניים.

חרדיות מודרנית משני סוגים – השוואה ורצף

לפי ארבע החלוקות הקטגוריאליות שהוצגו, ניתן לחלק את החרדיות לשלוש קבוצות: הקבוצה הגדולה, הוותיקה והמרכזית היא החרדיות הקלאסית, ולצידה מתפתחת החרדיות המודרנית, אשר מחולקת לשתי קבוצות. הראשונה מביניהן, שנקראה "נגיעות מודרניות" אצל מלאך וכהנר, "קרייריסטית-נהנתנית" אצל

⁴⁸ אברהם, **הזהות השלישית**, 11-12.

בראון, "חרדיות גמישה" אצל איתן ו"לייטית" אצל אברהם, מאופיינת בהשתלבות פרקטית בעולם המודרני לשם נוחות ושיפור רמת החיים. מכאן ואילך אכנה את הקבוצה הזו בשם "חרדיות מודרנית מסוג ראשון". הקבוצה השנייה, שנקראה "מצומצמת" אצל מלאך וכהנר, "אינטלקטואלית" אצל בראון, "חרדיות מתחדשת" אצל איתן ו"מודרנית-ליברלית" אצל אברהם, היא קבוצה אידאולוגית מחויבת דתית, הטוענת לצורך בחידוד אידאולוגי-דתי של זרם החרדיות תוך שימוש בכלים מודרניים.⁴⁹ קבוצה זו תכונה כאן "חרדיות מודרנית מסוג שני". בטבלה 1 שלהלן מוצג סיכום הפרופיל הפרמטרי של כל אחד מזרמי החרדיות המודרנית על פי ארבע החלוקות הקטגוראליות שהוצגו.

טבלה 1: שני זרמיה של החרדיות המודרנית: פרמטרים מבדילים

חרדיות מודרנית מסוג ראשון		חרדיות מודרנית מסוג שני	
גודל הקבוצה		קטנה: מיעוט החרדים המודרניים	גדולה: רוב החרדים המודרניים
אורחות חיים - פרקטיקה	רמת חיים כלכלית ופיתוח חיי נוחות	מטרה מרכזית	אינה מטרה
	אורח חיים פרקטי	מודרני-נהנתני	חרדי-קלאסי
	הרחבת השכלה	לשם קידום תעסוקתי-כלכלי	ערך מרכזי לשם פיתוח אישי
	שימוש במדיה ובאינטרנט	לצורכי פנאי ובילוי	לצורכי העשרה והרחבת דעת
	נראות חיצונית	מודרנית ומוקפדת	דומה לחרדית הקלאסית
	אקטיביזם	בעיקר לשם שיפור תנאי החיים בקהילה	הובלת שינויים מהותיים בקהילה
ערכים ואידאולוגיה	אימוץ ערכים מודרניים כמו אוטונומיה, שוויון	לא	כן
	יחס לאידאולוגיה החרדית	אמונה באידאולוגיה החרדית הקלאסית	ביקורת ובקשה לדיוק האידאולוגיה הדתית והקהילתית
	מניעים לחריגה מהנורמות החרדיות	מטעמי נוחות	מניעים אידאולוגיים ודתיים
	יחס עצמי לחריגה מהנורמות החרדיות	בדיעבד: תחושת "נפילה" מהמסורת החרדית, הצודקת בעיניהם	לכתחילה: בחירה מודעת הנובעת מתחושת צורך בהתחדשות רעיונית-דתית

⁴⁹ כאן המקום להזכיר את מאמרו של הרב דוד בלוך, שמתאר באופן סאטירי את קבוצת החרדים המודרניים מן הסוג השני, בהציגו את עצמו כמודל לבני הקבוצה האחרים. במאמר הוא מציג את הנראות החרדית והזהות החרדית העמוקה, את החשיבה העצמאית ואת היכולת של חרדים מסוג זה לערער על אידאולוגיות ונורמות חרדיות, וטוען לצורך בשיפורן: דוד בלוך, "האם אני חרדי?" **כיכר השבת**, 21.5.2017, <https://www.kikar.co.il/haredim-news/232769>.

לצד החלוקות שהוצגו כאן, חוקרים נוספים הציגו במפורש או במרומז חלוקה של החרדיות המודרנית לשתי קבוצות.⁵⁰ כהנר ציינה בספרה המקיף על החרדיות המודרנית⁵¹ מספר חוקרים שעמדו על חלוקה זו. נוסף על החלוקה של בראון, היא מציגה חלוקות של ליאון⁵² ושל הלוי.⁵³ עוד אציין כאן את החלוקה של בן-עמי,⁵⁴ שזיהה לצד החרדיות הקלאסית קבוצה שהוא מכנה "חרדים חדשים" – המתאפיינים בשינוי עמוק בתאוריה ובפרקטיקה של הפעילות הדתית, אך לא בפתיחות גדולה יותר כלפי החברה החילונית. בני קבוצה זו תופסים את העולם כולו כזירה פוטנציאלית לפעילות דתית, ודוחים את ריתוק החיים הדתיים לגבולות בית המדרש בלבד. בקרב הקבוצה הזו הוא מבחין בין שלושה זרמים, אשר כל אחד מהם מייצג אוריינטציה פעולה שונה והצדקות אחרות, והם מתארגנים בשלושה מרחבים ציבוריים שונים: השכלה עיונית, שירות צבאי והשתתפות בשוק העבודה.⁵⁵

⁵⁰ אציין בהקשר זה את המאמר של מאיר הירשמן, שהתפרסם במגזין האינטרנטי לחשיבה והגות חרדית **צריך עיון** (הירשמן, "הנקודה העיונית של החרדים הליברלים"), אשר גם בו הכותב מזהה כי החרדיות המודרנית אינה עשויה מקשה אחת. הוא מגדיר בתוך החרדיות המודרנית שתי קבוצות ומבקש לאפיין אותן על פי מקרה הבוחן של דפוסי הצבעה בבחירות למפלגות החרדיות. אבחנתו אינה עולה בקנה אחד עם האבחנה הקטגורית שהצגתי עד כה, אך חופפת אליה בכמה היבטים. הירשמן מבחין בין "חרדים ליברלים" לבין "חרדים מודרניים", ולטענתו "החרדים הליברלים הם חרדים המתנגדים לחרדיות השמרנית של העשורים האחרונים ושואפים לשינוי אופיה". את ההבחנה בינם לבין החרדים המודרניים הוא מציב בהיבט האידיאולוגי. לחרדים הליברלים ישנן טענות עקרוניות נגד המערכת החרדית, וחלקם אף סולדים מסמנני החרדיות הקלאסית, ומתנגדים אידיאולוגית לרבים מערכיה הבסיסיים. לעומתם, מרבית החרדים המודרניים מנהלים, אמנם, אורח חיים שונה מזה של החרדים הקלאסיים, ואף מלאים ביקורת על החרדיות – אך בשונה מהחרדים הליברלים, הם מרגישים נטועים עמוק בתוך החרדיות על שלל מגרעותיה. בתחומי החיים החשובים באמת, לדבריו, כמו נאמנות לחרדיות, המתבטאת בהצבעה למפלגות החרדיות, החרדים המודרניים מזדהים אידיאולוגית עם החרדיות הישנה. לטענתו, ההצבעה למפלגה חרדית היא אך סימפטום להזדהות עמוקה עם עקרונות היסוד של החרדיות. כך, החרדים המודרניים מאמינים בסמכותם של גדולי הדור, ומקבלים ללא עוררין את ההשקפה שהעולם אינו מתקיים אלא על לומדי התורה.

⁵¹ כהנר, **החברה החרדית על הציר**, 279–284.

⁵² נסים ליאון, "מבוא", **תרבות דמוקרטית** 17 (2017): 9–18.

⁵³ ואיר הלוי, "מהפכת החרדיות החדשה בשנות השבעים" (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ט).

⁵⁴ במאמרו: בן-עמי, "מבט מחודש"; ובאופן מפותח מעט יותר במאמר באנגלית: Itamar Ben-Ami, "Modern Haredim and Contemporary Haredi Society: Beyond the Paradigm of Liberalization," *Jewish Social Studies* 27, no. 2 (2022), 183–205. בן-עמי טוען כי החרדיות החדשה מייצרת זהות חרדית אידיאולוגית המתעמתת עם החילוניות. את טענתו הוא מציג כטענת-נגד לגישה הרווחת, לטענתו, בחקר הקהילה החרדית, לפיה החרדיות החדשה מייצגת היחלשות של הזהות החרדית הקלאסית לטובת מידה זו או אחרת של חילון, היות שבני קבוצה זו אינם מממשים את אתוס "חברת הלומדים" ועוזבים את בית המדרש, ולפיכך נתפסים כבעלי תרבות היברידית. בניגוד לטענה זו מבקש בן-עמי לטעון כי חרדים אלו אינם עוזבים את הדרך החרדית, אלא להפך – מבקשים להחיל את אורח החיים החרדי-דתי על עולם המעשה בתחומי ההשכלה העיונית, השירות הצבאי והשתתפות בעולם העבודה. את המרחבים הללו החרדיות הקלאסית תופסת כחוליים ואף "חילוניים", השרויים מחוץ לעניינה של הדת – ואילו החרדיות החדשה דוחה עמדה זו, ומבקשת לעצבם כמרחבי פעולה רלוונטיים להחלת הגיונות דתיים, עשייה ומשמעות דתית, ושניתן לגלות בהם הצטיינות דתית. לטענתו של בן-עמי, מגמה דתית-חרדית זו היא רדיקלית היות שהיא מציעה פרקטיקות דתיות חדשות של מצוינות דתית מחוץ לכותלי בית המדרש. לטענתו, אותם חרדים אינם "מודרניים" יותר ו"חרדים" פחות, אלא הם חרדים באותה מידה בדרך אחרת, ואינם רואים את דרכם כפשרה אלא כאידאל.

⁵⁵ הקבוצה הנוטה להשכלה עיונית עושה שימוש בידע עולם רחב על מנת לגבש ולחדד את החיים הדתיים. היא מבקשת לגבש אינטליגנציה חרדית-דתית, לנסח עקרונות אידיאולוגיים ולכונן השקפה חרדית פוזיטיבית. בכך קבוצה זו מתנגדת לאידאל חברת הלומדים המסורתי. הקבוצה השנייה משתלבת בשירות הצבאי של המדינה. למרות ההסתייגות החרדית המסורתית לשירות בצה"ל, קבוצה זו מבטאת ניסיון לביסוס סולידריות יהודית, חיבור ותרומה לעם ישראל, ערבות הדדית והגנה על עם ישראל מפני שונאיו. בהתגייסם הם מביעים נכונות ולגיטימציה לשיתוף פעולה עם יהודים חילונים. בכך קבוצה זו מתנגדת לאידאל ההיבדלות החרדי, שאותו היא רואה כבעיה דתית שאין לה עיגון במסורת היהודית הקולקטיבית. הקבוצה השלישית היא זו שחבריה יוצאים מבית המדרש אל שוק העבודה, בשאיפה להרחיב את העולם הדתי גם לתחומי המעשה. אך בניגוד לתפיסה החרדית הקלאסית, כי היציאה לעבודה מבטאת פשרה דתית או נאמנות ערכית כפולה גם לעולם המערבי וגם לעולם

נוסף על כך, החוקרים הציגו את חלוקת הקבוצות לא באופן דיכוטומי, אלא כנעה על פני רצף. על פי אברהם,⁵⁶ כלל החברה הדתית נעה על הרצף שבין שמרנות לליברליות. כהנר⁵⁷ הקדישה ספר לתיאור החברה החרדית כך שהיא נעה על רצף שבין שמרנות למודרנה. בנוגע לקבוצת החרדיות המודרנית, איתן⁵⁸ טען כי ישנו רצף בין הטיפוס החרדי המודרני מהסוג הראשון לבין הסוג השני. על כן, חשוב לציין כי החלוקה הקטגורית שהוצגה במאמר זה בין שני הזרמים של החרדיות המודרנית היא חלוקה דיכוטומית המתארת את ה"טיפוסים הטורים" של כל אחד מהזרמים. עם זאת, למעשה מדובר ברצף של טיפוסים, ורבים מבני הקבוצה החרדית המודרנית נמצאים במיקומי ביניים על הרצף שבין שני הארכיטיפים.

נוסף על כך, יש לציין הסתייגות נוספת מכלל החלוקות הקטגוריות שהוצגו לעיל ומהטיפוסים המודלוריים שהן מציגות. הלקונה המשמעותית בכלל החלוקות שהצגתי, מלבד בעבודתם של מלאך וכהנר, היא שהן אינן מבוססות על מידע אמפירי. כל עוד החלוקות לא הוצעו לבחינה אמפירית, ניתן לחלוק עליהן. כמו כן, לקהילה החרדית עצמה וגם לחוקרי הקהילה החרדית יש נטייה למיין ולחלק אותה לקבוצות ותתי-קבוצות, ומאמר זה משקף גם הוא נטייה זו – שהיא עצמה ראויה לבחינה תאורטית וביקורתית.

החרדיות המודרנית – משמעויות לעתיד

זיכרמן, שהיה מהראשונים לחקור את החרדיות המודרנית, טען כבר לפני כעשור:⁵⁹

אף שהחרדים המודרניים מהווים למעשה קבוצה קטנה בציבוריות החרדית, הרי שהליכותיהם מקרינות אל לב הציבור החרדי [...] הם מחלחים אל הזרם המרכזי החרדי וסודקים סדקים באידיאולוגיה המבוססת על כוליותה של חברת הלומדים ובדעת התורה המכתיבה את אורח החיים הראוי.

את חלחול הליכותיהם של החרדים המודרניים אל החרדיות הקלאסית, כפי שציין זיכרמן, ניתן לראות ביתר שאת במהלך העשור שעבר מאז טענה זו בהיבטים שונים: בחדירתם של אורחות חיים מודרניים אל

החרדי, החרדים החדשים שיוצאים לשוק העבודה מבקשים לשנות את דרך החיים הדתית ולהחילה גם על מרחבי החיים היום-יומיים, לקידוש החומר. נוסף על כך, היציאה לעבודה נתפסת לא רק כראויה, אלא גם כשליחות וכמצווה, משום שהיא לא נתפסת כהתחברות למרחב מחולן – אלא כהפיכתו של מרחב חולי למקום שבו יש לגיטימציה להנכחת הדת. ברצוני לבקר את החלוקה שיצר בן-עמי. ההתייחסות הכללית שלו היא לחרדים אידאולוגיים, והחלוקה שלו היא חלוקה פרקטית ולא אידאית. נראה כי הקבוצה הכללית שאותה הוא מתאר היא הקבוצה מן הסוג השני (אינטלקטואלית כלשונו של בראון, או מתחדשת כהמשגתו של איתן), ובתיאורו יש התעלמות מקבוצה גדולה מאוד של חרדים מודרניים שעושים לביתם, אלה שאינם אידאולוגיים, אלה שקידוש החומר לא עומד בראש מעייניהם. הכללה זו את כלל החרדים החדשים כאידאולוגיים היא רומנטית מדי, ולא בהכרח יש לה אחיזה במציאות. יתרה מזאת, כל עוד החלוקה לא נבחנה אמפירית ניתן להתוכח עליה. שם.⁵⁶

⁵⁷ כהנר, **החברה החרדית על הציר**. בעמ' 278–285 דנה כהנר בציר בין מי שהיא מכנה "חרדים מודרניים" לבין המכונים על ידה "חרדים עם נגיעות מודרניות", ציר שבו מתקיים מנעד של קרבה למודרנה.

⁵⁸ איתן, **חרדיות ישראלית**, 280, הערת שוליים 2.

⁵⁹ זיכרמן, **שחור כחול-לבן**, 339.

הקהילה החרדית;⁶⁰ בתנועות התנגדות לאותה חדירה, המבטאות חוסר אונים של החרדיות הקלאסית מול תהליכי חדירה אלה; ובצמיחת מנהיגות מקומית ובעלי תפקידים בעלי השפעה משמעותית על כלל הקהילה החרדית,⁶¹ אשר חלק גדול מהם משתייכים לקבוצת החרדיות המודרנית. מחקר חדש⁶² תיאר צמיחה של מנהיגות אזרחית חרדית כתופעה חדשה שמתפתחת כמקבילה למנהיגות הרבנית בקהילות החרדיות. המנהיגות האזרחית עוסקת במגוון תחומים, ולא רק בתחומים דתיים כפי שעושה המנהיגות הרבנית המסורתית.⁶³ בשני זרמיה של החרדיות המודרנית נוכל למצוא אקטיביסטים הפועלים מתוך מחויבות לקהילה.

חרדי מודרני המאמץ אורח חיים מודרני

⁶⁰ כגון שימוש מוגבר באינטרנט, שאותו הגדיר זיכרמן (שם, עמ' 340) ובצדק כ"אויב הגדול ביותר של החרדיות הקלאסית", או שיעורים הולכים וגדלים של לימודים באקדמיה ויציאה לשוק התעסוקה מחוץ לגבולות הקהילה החרדית.

⁶¹ קפלן ושטדלר סוקרים בספרם דפוסי מנהיגות אלטרנטיביים למנהיגות הרבנית המסורתית בקהילה החרדית, והתפתחותה של מנהיגות-משנה. ראו: קימי קפלן ונורית שטדלר (עורכים), **מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל: אתגרים וחלופות** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, תשס"ט).

⁶² אברהם אסבן ויעל כהן-בכר, **מובילי דרך: מנהיגות אזרחית חדשה בחברה החרדית** (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2020).

⁶³ בין תחומי העיסוק של המנהיגות האזרחית החרדית כלולים קידום השכלה כללית ואקדמית, השתלבות חרדים בחברה הישראלית, קידום תחומים כמו תרבות, פנאי, שירות צבאי, שוויון, בריאות ספורט ואיכות הסביבה, ותחומי רווחה כמו טיפול בפגיעות מיניות (שם).

מנהיגות אזרחית זו קמה במקביל לצמיחתן של תוכניות מנהיגות ייעודיות לחרדים. פרל⁶⁴ מציגה, ככל הנראה שלא במודע, טיפוסים משני זרמיה של החרדיות המודרנית כעמיתים בתוכנית מנהיגות כזו, ללא הבחנה חדה ביניהם. אבקש לטעון כי גם בהיותם אקטיביסטים או בעלי תפקידי מנהיגות ברמת הביניים, יש הבדל באופי הפעילות של הפעילים משני הזרמים. אציע כי אופי המנהיגות והפעילות מול הקהילה תלויים בהשתייכות לכל אחד מזרמיה של החרדיות המודרנית. אסבן וכהן-בכר הבחינו בין יזמים שפועלים אל מול הקהילה וכנגד הזרם שלה, ובין יזמים שפועלים בתוך הקהילה. נוסף על כך, אחד ממאפייני תפיסתם העצמית של המנהיגים האזרחיים שמציגים אסבן וכהן-בכר⁶⁵ הוא יכולת הצגת שאלות וספקות לגבי המוסכמות החברתיות, ובפרט על ערכי היסוד של החברה. אציע כי מאפיין זה בולט יותר אצל מנהיגים מהסוג השני של החרדיות המודרנית, האידיאולוגיים, המסוגלים להעלות ביקורת על ההתנהלות החרדית הקלאסית.

בהמשך לכך, איתן טען⁶⁶ כי דווקא לחרדים המודרניים מן הסוג השני, האידיאולוגיים, יש פוטנציאל להוביל שינויים מהותיים בקהילה החרדית.⁶⁷ גם מלאך וכהנר⁶⁸ רומזים לכך שדווקא הקבוצה המעזה להביע ביקורת על התנהלות הקהילה החרדית היא שמובילה שינויים בקהילה בפועל. כך למשל, קבוצה זו היא שאחראית למודרניזציה של מרחב התעסוקה החרדי. נוסף על כך, העובדה שקבוצה זו מונעת מאידיאולוגיה חרדית ומסתמכת על טיעונים דתיים, ומאחר שאדם מאמין מעניק עליונות אבסולוטית למה שהוא תופס כסמכות דתית מחייבת – החרדים המודרניים מהסוג השני עשויים לפעול מתוך תחושת שליחות ומחויבות עמוקה למען שינויים בקהילה.

נראה כי החרדיות המודרנית מהסוג השני היא מעין ניסיון לחזור לשיטת "תורה עם דרך ארץ", שבה דגל הרב שמשון רפאל הירש (1808–1888).⁶⁹ שיטה אורתודוקסית-חרדית זו קמה גם היא מתוך התנגדות לתנועות ההשכלה והרפורמה במערב אירופה במאה התשע-עשרה, אך בניגוד לתנועה החרדית, היא שאפה לשלב נאמנות הלכתית והקפדה על דרך היהדות המסורתית לצד השתלבות

⁶⁴ נעמי פרל, "חרדים של ממש: המפגש עם האקדמיה כחלק מפיתוח מנהיגות חרדית" (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2019), שער שני, 100–127.

⁶⁵ אסבן וכהן-בכר, **מובילי דרך**, 43.

⁶⁶ איתן, שם, 295.

⁶⁷ כמו ביחס לפגיעה בזכויות אדם שמתרחשת בקהילה החרדית הקלאסית. בשני הפרקים הראשונים בספרו (שם) פורס איתן עקרונות אידיאולוגיים של החרדיות הקלאסית, בפרק השלישי הוא מתאר כיצד האידיאולוגיות הללו מתבטאות בשלוש פרקטיקות הפוגעות בזכויות האדם של הפרט החרדי, ובפרט של הגברים. העקרונות האידיאולוגיים המרכזיים המוצגים הם עיקרון ההסתגרות ועיקרון חברת הלומדים (תורה בלבד – לכול). שלוש הפרקטיקות הן אי-השתתפות של גברים חרדים בשוק התעסוקה, בעיקר על רקע עיסוקם בלימוד תורה בלבד; התנגדות להוראה מספקת של לימודי ליבה במוסדות חינוך לבנים; והתנגדות לגיוס לצבא.

⁶⁸ מלאך וכהנר, "נגיעות מודרניות".

⁶⁹ בראון, **מדריך לחברה החרדית**, 19.

בתרבות האירופית, ולא דחייתה.⁷⁰ אמנם החרדיות הקלאסית בישראל דחתה את הגישה הזו לטובת אידאולוגיות שמרניות, מחמירות ומסתגרות יותר, אך גם לגישת "תורה עם דרך ארץ" יש בסיס אידאולוגי אשר מבוסס על מקורות אורתודוקסיים-חרדיים חשובים. משום כך, גם במונחים חרדיים יש בסיס לגיטימי להחיותה. ועל כן, כאשר תבקש החרדיות המודרנית מן הסוג השני להתרחב ולהרחיב את השפעתה, למרות ההתנגדות שעלולה לקום לה מצד החרדיות הקלאסית, היא עשויה בכל זאת להתקבל בברכה על סמך העקרונות האורתודוקסיים-חרדיים של הרב הירש.

אכן, לחרדיות המודרנית מן הסוג השני יש יכולת מבוססת להתרחב. לטענתם של איתן ואברהם, חרדים אידאולוגיים עשויים למשוך אליהם חברים נוספים מהחרדיות הקלאסית, שישתכנעו מהטיעונים הדתיים, מה שלא סביר שיקרה עם החרדיות המודרנית מהסוג הראשון – שאין לה עמדה תאולוגית ואידאולוגית עצמאית ומנומקת. אם כן, לאור יכולת ההשפעה והובלת השינויים של קבוצת החרדיות המודרנית מהסוג השני, על מנת להטמיע שינויים בקהילה החרדית יש להעצים את כוחה של הקבוצה הזו. איתן מציע בסוף ספרו⁷¹ צעדים שיש לנקוט על מנת לחזק את הקבוצה הזו, להרחיבה ולפתח את הפוטנציאל שלה, בדגש על פיתוח הגותה ועיצובה, והקמת מוסדות חינוך משלה.

לסיום אבקש לחזור לתיאורו של בראון⁷² שהצגתי בפתיחה, לפיו החברה החרדית מצויה כעת בשלב השגרה והנרמול, שהוא שלב משבר של הדור השלישי. תקופה משברית זו מאופיינת, כפי שניתן לראות, בהתפתחותן של תנועות מודרניות, ומנגד בהתחזקות הקבוצות הקנאיות והשמרניות. לאור זאת מחריפים השסעים הפנימיים ומתעוררים שסעים חדשים, כמו מאבק החרדיות השמרנית בחרדים המודרניים. ישנם כמה תסריטים אפשריים להתמודדות של החברה החרדית עם משבר זה. כך או כך, טוען בראון, לאחריו היא תהיה שונה משהייתה לפניו.

לחרדים המודרניים משני הזרמים ישנו מקום משמעותי בעיצוב המשבר ובעיצוב אופייה של החברה החרדית לאחר שיחלוף. הצפי העתידי לפיו החרדיות המודרנית, בפרט מן הסוג השני, יכולה להוביל שינויים מבוקשים בקהילה החרדית, עשוי לשתול תקווה כלשהי בליבם של המסופקים באשר ליכולת השתנותה של הקהילה החרדית, ולאתגרי החוקרים שמזמים וצופים קושי שלה לקבל לתוכה שינויים. שוקי פרידמן⁷³ מייצג גישה פסימית כזו: לטענתו, למרות צעדים הדדיים להתקרבות בין הקהילה החרדית לחברה הישראלית בתחומי חיים שונים, בקהילה החרדית ישנם מנגנונים חזקים ויציבים שעדיין מקשים על השתלבותה, כמו הפרדה משמעותית בתחום הפוליטיקה, התקשורת ומערכת החינוך. על כן

⁷⁰ מרדכי ברויאר, **תורה עם דרך ארץ: התנועה, אישיה, רעיונותיה** (הוצאת אוניברסיטת בר אילן, 1987). ראו המבוא ופרקים נוספים בספר.

⁷¹ איתן, שם, 295-302.

⁷² בראון, **חברה בתמורה**, 401-402.

⁷³ שוקי פרידמן, **ישראל והקהילה החרדית: חומות מתגבהות ועתיד מאתגר** (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2021).

הוא מכנה אותה "חרדיות של מבצר".⁷⁴ אדגיש כי הפוטנציאל של החרדיות המודרנית מהסוג השני להוביל שינויים בקהילה החרדית לא מחייב אופטימיות מלאה, היות שאכן יש בחברה החרדית מנגנונים חזקים של הסתגרות, אך בכל זאת יש בו כדי לזרוע זרעים של תקווה.

סיכום

במאמר זה הוצגו משקפיים שדרךן אפשר לראות את החרדיות המודרנית המפוצלת לשני זרמים, כפי שתוארו בארבע חלוקות קטגוריאליות שהציגו הוגים וחוקרים של החברה החרדית. הזרם האחד מקיים אורח חיים מודרני מסיבות פרקטיות, עקב רצון לשפר את רמת החיים; ואילו הזרם השני הוא אידאולוגי, ועושה שימוש בכלים מודרניים כדי להעשיר ולמלא את החיים האינטלקטואליים והדתיים. דרך האינטגרציה בין ארבע החלוקות הקטגוריאליות הללו, חידדתי את השוני בין שני זרמיה של החרדיות המודרנית. בשתי הקבוצות פועלים אקטיביסטים ומתפתחת מנהיגות אזרחית מחויבת לקהילה. אך דווקא הקבוצה השנייה, האידאולוגית, המעזה להביע ביקורת על התנהלות הקהילה החרדית, היא זו שבפועל מובילה שינויים מהותיים, ומנהיגים הצומחים ממנה פועלים לקידום שינויי עומק בקהילה.

למאמר זה עשויות להיות השלכות למדיניות. מומלץ לעבוד במשותף עם קבוצת החרדיות המודרנית מן הסוג השני על מנת לקדם שינויים בתוך הקהילה החרדית, באופן ההולם את צורכי הקהילה ואת קצב הפעולה שלה. בין ההמלצות יוצע לחזק את קבוצת החרדיות המודרנית מן הסוג השני באופנים שונים: לפתח את המנהיגות בקרב בני הקבוצה, לעודד אותה לנסח את ערכיה האידאולוגיים, להעלותם על הכתב ולפתח ספרות ייחודית לה, ולהפעיל בתי מדרש ופורומים אחרים שבהם יתאפשר לפתח את משנתה האידאולוגית ולהעמיק בה. כמו כן, כפי שמציע איתן,⁷⁵ מומלץ להקים מערכת חינוך שתאפשר לקבוצה זו לגדול ולהציג כראוי את תפיסותיה הדתיות.

הן כדי לפתח את תחום המחקר והן מהסיבות הפרקטיות שהצגתי, אמליץ להרחיב את המחקר על אודות החרדיות המודרנית. בפרט ישנה חשיבות רבה למחקר שיעמיק את הידע על אודות החרדיות המודרנית מן הסוג השני, כיוון שהיא מבטאת קול אידאולוגי בחרדיות הישראלית. כדי לתקף את החלוקה הקטגורית שהוצגה, יש לבחון אותה במחקר אמפירי. נוסף על כך ראוי לבחון את הפן המגדרי של החרדיות המודרנית, ואת המוטיבציות והמניעים של יחידים לצאת מגישת החרדיות הקלאסית ולהצטרף לכל אחת

⁷⁴ לעומת ה"חרדיות של מבצר" מציג פרידמן (שם) את מודל ה"חרדיות של אוהל" הספרדי, המבטא זהות חרדית היברידית אשר ניתן להיכנס לתוכה ולצאת ממנה בקלות רבה יותר. לפיכך, אחת ממסקנותיו של פרידמן היא: "אם יש שינוי בחרדיות והשתלבות מסוימת בחברה הישראלית על היבטיה השונים, השינוי הזה בא לידי ביטוי משמעותי מאוד בקבוצה החרדית-ספרדית (אך לא הספרדית-ליטאית)": שם, עמ' 75. מסקנתו זו של פרידמן היא גם אחת ממסקנותיו של בן חיים (בן חיים, **ישראל השנייה**). ברצוני להוסיף על דבריהם ולהציע כי לא רק החרדיות הספרדית היא הפתח לשינויים מבורכים בקהילה החרדית, אלא גם החרדיות המודרנית, וליתר דיוק, החרדיות המודרנית מן הסוג השני, שהיא אידאולוגית באופייה.

⁷⁵ איתן, **חרדיות ישראלית**, 301.

מהקבוצות של החרדיות המודרנית.⁷⁶ עוד ראוי לבחון את התארגנותן של כל אחת מהקבוצות בקהילות גאוגרפיות ווירטואליות. ראוי כי מחקר עתידי יבחן גם את האינטראקציה בין שתי הקבוצות של החרדיות המודרנית, את האינטראקציה של כל אחת מהן עם החרדיות הקלאסית, ואת מערכת היחסים בין שלוש הקבוצות החרדיות.

לסיום אציין כי במבט לאחור, מחקרים רבים שנכתבו על אודות הקהילה החרדית היו יכולים להיות מדויקים וחדים יותר מכפי שהם, לאור האבחנה הקטגוראלית המוצגת כאן, כפי שציינתי ביחס לעבודתם של פרל,⁷⁷ גונן, כהן והיון.⁷⁸ גם קרנצלר⁷⁹ לא בהכרח היה מציג את החרדיות המודרנית כפרדוקס, אם הייתה בסל הכלים שלו החלוקה הקטגורית הזו. לפיכך, אני מציעה לחוקרי הקהילה החרדית לעשות שימוש בחלוקה קטגורית זו על מנת לדייק בתובנותיהם על אודות הקהילה.

ביבליוגרפיה

אברהם, מיכאל. "הזהות השלישית: מניפסט רעיוני-פוליטי (אבל בהחלט לא מפלגתי) על זהות ואידאולוגיה" (טור 500). **שו"ת ומאמרים** (2022), <https://mikyab.net/posts/77547>,

אטינגר, יאיר. **פרומים: המחלוקות שמפצלות את הציונות הדתית**. מודיעין: דביר, 2019.

איתן, אהרון. **חרדיות ישראלית**. ירושלים: מוסד ביאליק, 2022.

אסבן, אברהם ובכר, יעל. **מובילי דרך: מנהיגות אזרחית חדשה בחברה החרדית**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2020.

בלוך, דוד. **נטפי שפיות** 139 (28.12.2019). <https://groups.google.com/g/nitfeishfiut/>.

בלוך, דוד. "האם אני חרדי?", **כיכר השבת** (21.5.2017), <https://www.kikar.co.il/haredim-news/232769>

בן חיים, אבישי. **ישראל השנייה: הבשורה המתוקה, הדיכוי המר**. ראשון לציון: משכל, 2022.

בן-עמי, איתמר. "מבט מחודש על החרדים החדשים." **הזמן הזה**, 2020.

<https://hazmanhazeh.org.il/benami>

בראון, בנימין. **מדריך לחברה החרדית: אמונות וזרמים**. ירושלים ותל אביב: המכון הישראלי לדמוקרטיה ועם עובד, 2017.

⁷⁶ פרל בחנה את המניעים והמוטיבציות של משתתפי תוכנית המנהיגות, ונראה כי חלק משמעותי ממשתתפי המחקר שלה משתייכים לקטגורית החרדים המודרניים מהסוג השני. אך כאמור, בעבודתה היא לא הבדילה בין סוגים שונים של טיפוסים: פרל, "חרדים של ממש", 96-99.

⁷⁷ פרל, "חרדים של ממש".

⁷⁸ גונן, כהן והיון, **פוטנציאל הביקוש ללימודים**.

⁷⁹ קרנצלר, "פרדוקס החרדיות והמודרניות".

בראון, בנימין. **חברה בתמורה: מבנים ותהליכים ביהדות החרדית**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2021.

ברויאר, מרדכי (עורך). **תורה עם דרך ארץ: התנועה, אישיה, רעיונותיה**. רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר אילן, 1987.

גונן, עמירם, כהן, בצלאל והיון, אליעזר. **פוטנציאל הביקוש ללימודים בישיבות תיכוניות חרדיות**. ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות, 2018.

גל, ראובן. **מה קורה בבית החרדי פנימה?** חיפה: מוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות לאומית, הטכניון, 2018.

דיין, חיים. "מעבר לעקרון 'הבינוניות': אודות החרדיות המתחדשת ואתגריה הערכיים-חברתיים." **כתב עת לחקר החברה החרדית**, 5 (2017): 1-34.

היון, אליעזר. "זו רק מנטליות: תהליכי סגרגציה, הדרה ואפליה על בסיס אתני בחברה החרדית." חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2022.

הירשמן, מאיר. "הנקודה העיוורת של החרדים הליברלים." **צריך עיון** (חשוון תשפ"ג). [/https://iyun.org.il/sedersheni/the-blind-spot-of-liberal-haredim](https://iyun.org.il/sedersheni/the-blind-spot-of-liberal-haredim)

הלוי, יאיר. "מהפכת החרדיות החדשה בשנות השבעים." חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ט.

זיכרמן, חיים. **שחור כחול-לבן: מסע אל תוך החברה החרדית בישראל**. תל אביב: משכל, 2014.

זיכרמן, חיים וכהנר, לי. **חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2012.

כהנר, לי. **החברה החרדית על הציר שבין שמרנות למודרניות**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2020.

ליאון, נסים. "מבוא." **תרבות דמוקרטית** 17 (2017): 7-19.

ליאון, נסים. **חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2009.

מלאך, גלעד וכהנר, לי. "נגיעות מודרניות או חרדיות מודרנית? אומדן מספרי לתהליכי המודרניזציה בחברה החרדית." **תרבות דמוקרטית** 17 (2017): 19-52.

סיון, עמנואל. "תרבות המובלעת." **אלפיים** 4 (1991): 45-98.

פכטר, עידו. **יהדות על הרצף**. ירושלים: כרמל, 2021.

פרידמן, מנחם. **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 1991.

פרידמן, שוקי. **ישראל והקהילה החרדית: חומות מתגבהות ועתיד מאתגר**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2021.

פרל, נעמי. "חרדים של ממש: המפגש עם האקדמיה כחלק מפיתוח מנהיגות חרדית." חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2019.

רוז, אהרן. משבר הזהות של החרדים החדשים. **השילוח** 3 (2017): 24-27.

קפלן, קימי ושטדלר, נורית (עורכים). **מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל: אתגרים וחלופות**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, תשס"ט.

קרנצלר, מלאכי. פרדוקס החרדיות והמודרניות בשיח המחקרי על הקהילה החרדית. **קריאות ישראליות** 1 (2022): 132-158.

שלג, יאיר. **החרד"לים: היסטוריה, אידיאולוגיה, נוכחות**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2020.
שלג, יאיר. **הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל**. ירושלים: כתר, 2000.

Ben-Ami, Itamar. "Modern Haredim and Contemporary Haredi Society: Beyond the Paradigm of Liberalization." *Jewish Social Studies* 27, no. 2 (2022): 183-205.
muse.jhu.edu/article/859215

Finkelman, Yoel. "The Ambivalent Haredi Jew." *Israel Studies* 19, no. 2 (2014): 264-293.